

# סיפור החתול והעכבר

מתחילה ועד גמר  
אין בו השמטה ואינו מקוצר

מערבית: יוסף סדן

## בין חתול ועכבר מתחוור המושג "מְסַפֵּר"

השורות הבאות מגוללות סיפור פשוטי במקצת על מלחמת חתולים ועכברים עד סופה רב התהילה: ניצחון החתולים. הסיפור הילדותי שלפנינו, בבחינת חומר קליל למבוגרים חובבי ילדותיות ושחוק, קשור בעקיפין בהתפתחות "אלף לילה ולילה". פירסמתי כבר באנגלית צרור ידיעות ואף תרגום כמה יצירות על מלחמת חתולים בעכברים בספרות ערב, אולם תכליתה של רשימת מחקר שונה לחלוטין מהרקתו ללשון עבר של טקסט בעל קסם עממי (ומכיל עם זאת גם דברי שיר), בהקשר ספרותי נטו ובקלילות יחסית של הצגת הנושא. ההיסטוריון המפורסם אלמסעודי (מת בשנת 956 לספירה ומשקף בכתיבתו את החומרים הידועים במאה התשיעית) לועג לקובץ "אלף לילה ולילה", אשר צורתו והחומר הכלול בו, באותו זמן, היו שונים מהצורה שהגיעה לידינו, ושיקפו את השלב הפרסי-בגדאדי של היווצרותו; הוא משווה את הקובץ לחומרים תפלים בעיניו, כמו סיפורי סינדיבאד (ואין הכוונה לסינדיבאד המלח המפורסם, אלא למחזור סיפורים אחר), ל"סיפור החתול והעכבר" וכיוצא באלו הדברים.

איזו תפלות ראה מלומד זה בסיפורי חתולים ועכברים הלוכדים בחבלי קסם ילדים ובוגרים? מי המחליטים להוציא מחוץ למסגרת ה"קאנון" חומר ספרותי מסוג כלשהו ולהפקידו (או "להפקירו") בידי מְסַפְּרִים שבעל-פה ובמתכונת שאין מעייניהם של אנשי משכילים רבים נתונים לה?

קשה לדעת מה אופיו של אותו סיפור, "החתול והעכבר", שבפסקה הראשונה והשנייה ברשימתנו לועג לו אלמסעודי, המלומד השכלתני ושונא דמיונות השווא. איננו מתיימרים לטעון שהסיפור אשר נביא בזה להלן מכתב־יד 3655, פוליו 124א' עד 126ב', באוסף הערבי של הספרייה הלאומית בפריז (מתורגם מתוך כתב־יד פריז, אולם תוך מחקר, השוואה והתחשבות בשני כתב־יד נוספים מספריית גוֹתֶה ומן הוותיקן).<sup>1</sup>

מיותר להתעכב כאן על פרטים הנוגעים לתפוצתם של סיפורים, שעניינם תחרות ומריבה בין בעלי-חיים בספרות ימי הביניים, בספרות העולם, במקורותינו<sup>2</sup> ובספרות ערב.<sup>3</sup> די אם נרמוז שסיפורים על מלחמה טוטלית-אוניברסלית בין חתולים לעכברים נפוצו במרחב ובאירופה.<sup>4</sup> העולמיות והטוטליות של הקרב בין חתולים לעכברים אינה ניכרת אמנם בסיפורנו (ועוד נדון בכך), אך דף מקוטע שנשמר ב"גניזה" היהודית של קהיר מעיד על תפוצתו המשוערת של נוסח רחב יותר של הסיפור. אותו אוצר

כתובים שהותירו לנו יהודים מקהיר, בני ימי הביניים (על דרך ההיפטרות ה"מכובדת" מכל טקסט המכיל בעיקרו, או בין היתר, אותיות עבריות שקדושתן אינה מתירה את הפקרת הכתוב בהן לזבל ולאשפתות), הכיל גם חומרים בעלי תפוצה עממית – ומסתבר כי התיאור המפורט של הארצות שמהן גויסו עכברי תבל וחתוליה, רשימה מפורטת של ממש, מהנה כנראה את המְסַפֵּר ואת שומעיו־קוראיו, כי מניין הגיוסים מכל הארצות שהוא מכיר (רובן מזרחיות) מפליא ומבדח כאחד. לא כך הדבר בנוסח המקוצר, שהתפשט במאה השש־עשרה.

שלושה נוסחים שונים נאחזים בו ולשון כל אחד מהם שונה, אך אי־אפשר להרכיב מהם גֵרֶסֶת הוצאה ונוסח אחידים; אחרי ככלות הכול, אין נוסח מקור (Urschrift) הניתן לשחזור, כאשר מדובר בהתפשטות שבעל־פה ובמְסַפֵּרִים שבעל־פה הרושמים להם או ליורשיהם מתכונת שוטפת וספונטנית בְּגֵרָה זו או אחרת של חומר מסופר בעל־פה. אכן, תכונתו של הנרטיב העממי הערבי היא נטייתו ללשון המדוברת (השונה מאחותה הספרותית), אולם עם עצם העלאתה של לשון זו על הכתב, היא עוברת תהליך של הידמות ניכרת, אך חלקית, למְפֻלֵס השיח הספרותי. מצד אחד, יש אפוא שוני ניכר מדי בין הנוסחים, וחלילה לנו לאחדם ולבטל את עצמאותם; מצד אחר, יש ביניהם מידה ניכרת של דמיון, וחלילה לנו להכחישו (למרות הווריאציות שרובן קלות, שומרים, למשל, השירים על רעיון אחד, על משקל אחד ועל חריזה דומה). לפנינו כברת גן עדן זוטא לתהיות של חוקרים ומבקרִים על סגנון המְסַפֵּרִים, במה יתחילו משפט ומה ידגישו או ישמיטו. מבחינה זו, המְסַפֵּר הקרוב לאווירה ולמתכונת שבעל־פה שוטח בפנינו רקע גם להבנת המְסַפֵּר הספרותי ה"גבוה" ופורשֵׁ מְקַלֵּט אפשרויות, שממנה הוא מנפה את השיח שלו בהקפדה ובניסיון לעצב סגנון. החומר השוטף והספונטני מעיד כאלף עדים על הקושיה הנכבדה: ממה "נתפרו", גם בספרות הגבוהה, המְסַפֵּר וזרימת סגנונו?

גם בספרות המזרחית עצמה ניתן למצוא יצירות כתובות ו"גבוהות" הנשענות על הרגלי המאזינים לשמוע יצירות עממיות יותר, כעין תהליך של סובלימציה בתכנים ובסגנון. כך נכתבה יצירה בתבנית "מקאמה" עשירת חרוזים ומליצות, האוהדת את העכבר היודע לפתות בקסם מילותיו את החתול ומלמדו לקח של אהוות עמים ובעלי־חיים, לקח דתי, בלבוס ספרותי מהוקצע היטב בידי המחבר האנונימי, וכיוצא באלו הדברים כדי להשתחרר מציפורניו של החתול (כתרנגול בפני שועל ויתר חיות בפני חיות במשלי העמים המלמדים בינה ועורמה).<sup>5</sup> פואמה זו, שההומור שלה מעודן אך קולע למטרה, חוברה בידי סופר פרסי נודע, זכאני, בן המאה הארבע־עשרה – ואילו עמיתו, בהא אלדין אלעאמלי, הוגה וסופר פרסי שחי בתקופת שאה עבאס (שמת ב־1629), השתמש במסגרת של שיחות בין חתול לעכבר ככלי להביא בפני הקורא דיונים מוסריים, עניינים של "צופים" (דרווישים), דרשות על השכל וכיוצא באלו הדברים.<sup>6</sup>

ראוי להשוות את דברי אחד המספרים המתאר בקיצור את התלקקות החתול לאחר שיסוע יריבו העכבר, לנוסח אחר המפרט מגוון של פעלים וביטויים צליליים (אונומטופיאים) הנוגעים לְקִלְקִי, לקיקת השפם וכף הרגל, מצמוץ, מציצה והתמצצות; בעליו של נוסח זה מחבב כנראה חתולים בכל לבו.

דוגמה משעשעת אחרת היא סיפור סופה של מלחמת החתולים בעכברים. רק אחד משלושת כתבי-היד (של הוותיקן)<sup>7</sup> מדגיש במיוחד את עולמיותו של המאבק עד כדי חיסול כל עכברי תבל, ממש ברוח מתכונות סיפור נושנות וותיקות, שכבר רמוזו עליהם. אולם המספר (תפואתי, כפי שהוא נקרא לעתים בערבית) ניצב לעתים קרובות מול קהלו בשוק דווקא. הסוחרים, האומנים ושוליותיהם הניצבים סביבו מתעבים את מכת העכברים הנוגסת בסחורותיהם, ותמהים מדוע לא צלחה מלאכת חיסול המכרסמים הללו. לפיכך מסביר להם המְסַפֵּר, כי זכר ונקבה מבין העכברים נמלטו מן השואה שהמיטו עליהם החתולים והגיעו לארץ מרוחקת (וכאן נוקב המספר בשמותיהם של שני מחוזות אנדיים, ממבחר המיתוס הדתי והדמיוני, שאחד מהם אף נזכר בקוראן), ושם התרבו. על כן שורצים הללו בכל שוק ובית בזמן ההווה, אשר הוא 953 להג'רה (1546/7 לספירה). בבלי משים מגלה אפוא המְסַפֵּר את תקופתו, הזמן שבו עומד הוא בין מאזינים ומספר להם. רק ילדים נאספו סביבו! עם כל תמיחותינו פירנסו סיפורים כאלה מאז ועד עולם את דמיונותיהם של מבוגרים.

י"ס



חתול ועכבר, מיניאטורה ערבית מהמאה הי"ג

בשם אלוהים הרחמן והרחום. סיפורים רבים סופרו, ורק האל יודע אילו מבין המאורעות שלא היינו עדים להם כמו עינינו, קרו באמת. והוא האל החכם, רב־החסד, והרחום, אשר אין מושלו. בין סיפורי העמים מימים קדומים שמענו סיפור אחד, שעלילתו התרחשה באחת מערי סוריה, אלמציצה שָמָה. בעיר זו התגורר בעל חנות למיני מרכולת ובה, לדוגמה, אגוזים, שקדים, צימוקים, פֶּסְתָּקִים, אגוזי לוז, רקיקים, מיני שמן, כגון שמני זית וְשׁוּמְשָׁמִין, דבש העשוי מסוכר, דבש־חרובים, דבש־דבורים. גם מעדן של אורז בגרגרי רימונים נמכר בחנות.

יום אחד הגיע חברו של בעל החנות לבקרו. הזמינו הסוחר לביתו, שהיה מוקף עצי בוסתן. פסע הסוחר עם אורחו דרך הבוסתן, הביאו אל ביתו ואירח אותו בו שלושה ימים תמימים.

בתום שלושת ימי האירוח חזר בעל החנות לחנותו. כפותחו את הדלת גילה להפתעתו, שעכברים כילו את כל אשר בחנות, הפכו את כל מרכולתה, ניקבו חורים בקירות, זללו את מיני התרגימה, גמעו את השמנים, הרסו את דוכן המעדנים, כירסמו את חבלי המאזניים ששימשו את החנווני לשקילה, ואכלו להתאמת את מעדן האורז בגרגרי הרימונים.

החנווני פרץ בכבי והחל מכה את עצמו מרוב צער, סוטר על לחיו, קורע את בגדיו וזורקם מעליו. הוא הביע את אסונו בדברי שיר אלו:

אָבוֹי לְנִפְשִׁי, אֶסְפְּדָנָה סְפֹד,  
כִּי עִם עֶכְבְּרִים שְׁדָדוֹנֵי שְׁדוּד,  
כָּל שָׁמֶן שָׁפְכוּ וּבְזָקוּ כָּל שֶׁכֶר  
וְכָל סוּג תִּבְלִין עִם הַמִּנְתָּה פֹזֵר.  
עֵתָה אֶצְפֶּה לְעִזְרַת אִישׁ גְּבוּר  
שְׂאֵת עֶכְבְּרֵי כָּאֵן יָנִיס, יַעֲקֹר.

אחד השכנים שראוהו מתייפח ענה לו בדברי שיר:

הוֹי זֶה הַבּוֹכָה, הוֹי שְׂכְנֵי אִמְלָלִי!  
אֵת כָּל עֶכְבְּרֵיךָ יִרְחִיק חֲתוּלִי.  
כִּי אִם הוּא יִפְגֹּשׁ בְּעֶכְבֵּר אוֹ חֲלָדָה,  
בְּתֵק יִבְתְּקֶם בְּשִׁנּוֹי לְסַעוּדָה.

קנה אפוא בעל החנות את החתול מידי שכנו בחמישה אדרכמוני כסף. היה זה החתול בֶּלֶק, מלך כל בני שוּנְרָא. וכך תיאר האיש את החתול:

בֶּלֶקֶּ הַחֲתוּל אֶל הַבַּיִת נִכְנַס,  
וְאָז פֶּל עֵכְבֵר יִלְכֵד או יוֹנֵס.  
צוּד, לְבַרְיָאוֹת, מִקְטָן עַד גְּדוֹל  
וּנְגַס בָּם, נִשְׁוֹף בָּם נִשְׁוֹף וְזוֹלוֹ!

הסוחר שנפגע מן העכברים הביא לביתו חתול, קנה לו שרשרת, השאירו בחנות, נעל את דלתה ויצא אל ביתו דרך הבוֹסְתָן. ומה קרה בינתיים לעכברים? מלך היה לעכברים ושמו בֶּלְבוּל בן קֶלְקוּל. באחד הימים בא לבקר אורח, שהיה יקר ללבו וחביב עליו במיוחד. שלח המלך את וזירו, אֵץ בן רֵץ שָׁמוּ, להביא תקרובת לאורח. "קום, אֵץ בן רֵץ – קרא לו מלך העכברים – וחוש להביא לאורח דבר-מה שראוי לאוכלו." מיהר אֵץ בן רֵץ לחנות, אשר אליה הוא זחל דרך הנקב. ראה אותו החתול בלק ומיד טרף אותו, בלי להותיר שיור, וישב לו לנוח ממלאכת הזלילה.

המלך בֶּלְבוּל בן קֶלְקוּל לא הבין מדוע אֵץ בן רֵץ משתהה זמן רב כל כך, ושלח אליו את אחיו של אֵץ בן רֵץ, דֵץ בן רֵץ שָׁמוּ, כדי שיבדוק מה קרה לאֵץ. אך זחל דֵץ מן הנקב אל תוך החנות, התנפל עליו החתול בלק, טרף גם אותו בלי להותיר שיור, והתיישב ללקק את שפמו.

מלך העכברים, בֶּלְבוּל בן קֶלְקוּל, כעס וזעם והחליט לצאת ולבדוק בעצמו מה קרה, בדרכי חוכמה ותחבולה זהירה. שומר-הסף העכבריים, המפקדים והשרים התחננו בפני מלכם שירשה להם לצאת במקומו למקום המסוכן, אולם הוא לא אָבָה לשמוע. אך נכנס מלך העכברים לחנות, מיד בא בלק וניסה להתנפל עליו, אך מלך העכברים התחמק וברח. רק זנבו נקטע בניביו החדים של בלק.

חזר מלך העכברים לארמונו חבול ופצוע, אחוריו זבי דם ופיו משמיע אנחות. בממלכתו היו מומחים יודעי-דבר, מנתחים ורופאים, והם דאגו לרפוי. כשחזר המלך לאיתנו, כינס מיד את אצילי העם ואת כל האישים העכבריים רמי-המעלה למועצה שדנה בחתול בלק וכיצד להתגבר עליו. פנו כולם אל המלך ואמרו: "הוי מלך-דורנו, השליט האדיר! כָּתוּב איגרות אל כל רחבי הממלכה העכברית להזעיק לעזרתך את כל העכברים כולם." והמלך כתב איגרות וחילקן לרצים המהירים, והם שינסו את מותניהם

להפיץ את דבר המלך ברחבי הממלכה. כך התאספו כולם, למן קטון ועד גדול, כל ילודי עכפורת, והמלך נשא בפניהם נאום:

"השבח לאל ריבון העולמים, אשר פראנו ופחרנו, לבלבול ולקלקול, מכל העמים. אנו זוללי הלחם מן הסל והקערה, שותי השמן מן העששית והמנורה. הוי משפחות כל בני צלם עכבר, כיצר על בלק גבור פה נגבר? מה דעתכם? השמיעוה! מה עצתכם? הביעוה!"

ענו לו: "כולנו לשירותך; כולנו עומדים לרשותך." אמר להם המלך: "הריעו תרועת מלחמה!" והם הקימו רעש בנקישת כוסות ובתקיעת שופרות וחצוצרות.

בלק, מלך החתולים, שמע את הרעש ומיהר אף הוא להפיץ איגרות ברחבי הארץ, לכל בני שונרא. כשנאספו החתולים, נאם בפניהם בלק מלכם: "השבח לאל ריבון העולמים, אשר למשכן נתן לנו כל ארמון ומגורים. נאכל כל לחם ופת מאפה גחלים, נמלא את כרסנו מיני מאכלים, נזולל כל מעדנים ובשרים, ונשתה בכלי גביש יקרים. הוי בני שונרא וכל יוצאי הלצי חתול, נצא כולנו למלחמה נגד בלבול בן קלקול. מה דעתכם? השמיעוה! מה עצתכם? הביעוה!"

ענו לו: "כולנו לשירותך; כולנו עומדים לרשותך." אמר להם: "השמיעו תרועת מלחמה!" והם הקימו רעש בנקישת כוסות ובתקיעת שופרות וחצוצרות. כל החתולים לבשו מדי קרב, הכינו כלי מלחמה ויצאו למערכה של המלומות נשק ומכות קרב.

שני המחנות שנפגשו בשדה הקטל היו מסודרים שורות שורות, ואלפי לוחמים משני הצדדים תקפו זה את זה. בתום הקרב היתה האדמה מוצפת ממש בדמם של העכברים, שלא לדבר כלל על כפות שנקטעו, חוטמים שנחתכו ונגדעו, מרפקים שקוצצו ועצמות שנשברו. אבק התרומם משדה הקרב עד לב השמים, והארץ נמלאה פגרים. כאן שוכב פגר קטוע – ושם פצוע על הארץ שרוע. האחד לץאת נשמתו חושש, האחר לכפות את נעוריו מבקש. לא ניתן היה לזוז מרוב פצועים ופגרים.

בלק, מלך כל בני שונרא, השתלט על ממלכת בלבול בן קלקול ואף את בלבול עצמו תפס והובילו לחנות כבול בשלשלת. כשנכנס בעל החנות לחנותו, ראה את המלך בלבול בן קלקול תלוי בפתח החנות. מיהר בעל החנות להביא נשים מקוננות לספור למלך בלבול.

החתולים התעורדו והתלהבו מאוד מהצלחתם, יצאו שוב להתנפל על העכברים והפליאו להרוג בהם ולפצוע, עד אשר הובסו כל אשר צלם עכבר להם, והחתולים חגגו את ניצחונם.

ההשבח לאלוהים האחד והיחיד, ויהיו תפילת האל ושלומו שורים על נביאנו מוחמד ועל משפחתו וחבריו. כך לעולמים עד אחרית הימים. וזה סוף סיפורנו.

1 נוסף לכתבי־דפוס פריז הנזכר כאן, קיימים כתבי־דפוס Gotha, 2197, פוליו א'22 עד 225ב', וכתבי־יד Vatican, Codici Barberiniani, 78.3.c, פוליו א'65 עד 273ב'. בסך הכול שלושה כתבי־יד. ביבליוגרפיה, חומרים נוספים, קטלוגים המפרטים את כתבי־היד הללו ורקע סביב כל אלה ראו במאמרי, "Arabic Tom 'n Jerry Compositions", שיצא לאור ב-I.O.S. כרך 19 (1999), עמ' 173-205.

2 קמפוז דוגמאות מהשפע הקיים ניתן לדלות מתוך: H. Schwarzbaum, *The Mishle Shu'alim*, Kiron 1979, ספר שנקודת המוצא שלו היא משלי ר' ברכיה הנקדן, והוא עשיר בהדגמות ממקורותינו עם מקבילותיהן הבין־לאומיות. ראו כדוגמה ג'רדא עמ' 152-153, 157, 262-264 (השוו 494-497), או, למשל, עלי יסף שעמד על נושא שנאת בעל־חיים זה לזה במקורותינו ומקבילותיהם, הן במאמר מיוחד בתוך: "מחקרים באגדה ובפולקלור יהודי (כרך ז) – מוקדשים ליובל ה-60 של רב נוי", ירושלים 1983, והן בתוך: "סיפורי בן סירא", ירושלים 1984, עמ' 79-86, 245.

3 על השימוש הספרותי הכללי בחיות בתרבות ערב, ראו C. Brockelmann, "Fabel und Tiermärchen in der älteren arabischen Literatur", *Islamica* II (1926), pp. 96-128; עבד־אלרחמאן חמידה, קצץ אלחיואן פי אלארב אלערבי, בשלושה כרכים, קהיר 1951; E. Littmann, "Der Katzenmäusekrieg", *Zentralblatt für Bibliothekswesen* (Festschrift Georg Leyth), 1959, pp. 241-259; E. Brunner-Traut, "Der Katzenmäusen Krieg im Alten und Neuen Orient", *ZDMG* 104 (1954), pp. 347-351, וראו א' שימל בהערה 5 להלן.

4 למשל, H. Hunger, *Der byzantinische Katz-Mäuse Krieg*, Wien und Köln 1968.  
5 "מקאמה" אנונימית על "שיחות שלום בין החול לעכבר", שתירגמתי לאנגלית מכתבי־ד של הספרייה הבריטית במסגרת "Arabic Tom 'n Jerry" (לעיל, הערה 1). "מקאמה" קשורה זו מעלה מיד את נושא ההבחנה בין יצירות פרו־חתוליות (כמו זו המתורגמת לעברית ברשימה שלפנינו וכן בראשית "Arabic Tom 'n Jerry"), לבין יצירות פרו־עכבריות, דוגמת ה"מקאמה" על שיחות השלום. נסתפק רק בפרט אחד המעיד על הכלל: הסופר החכם, בן המאה התשיעית, אלג'אחט' (חיואן, קהיר 1969, א' 146, ד' 298, ה' 319-320, 347-348), מזכיר כי הפרסים האמגושים מעריכים את העכבר והוא כמעט מקודש אצלם, ואומר כי הוא מתקשה להאמין שבעל־חיים מזיק והרסני זה מועדף על החתול המועיל והמרחיק כל רעה מפתחנו. לכך מסמך הוא מסורת ממסורות האסלאם, שלפיה החתול נברא על תיבת נוח כדי להציל את קרשיה מן המכרסמים (מסורת זו נדחת על ידי רוב אנשי הדת, ולא נפרט). בספרה העממי והמצוייר אספה 1989 Annemarie Schimmel, *Die orientalische Katze*, München, אחרים ובעיקר פרסיים והסיקה שהחתול חיה קדושה באסלאם, אבל זה כבר הלך רוח מוגזם. יצירה זו של זכאני מצויה במספר הוצאות ובתרגומים אחדים, וראו, למשל, תרגומו של Omar S. Pound, *Gorby and the Rats*, London 1972; בהא אלדין אלעאמלי, בתרגום ערבי בן ימינו מהפרסית: אלתדיין ואלנפאק בלסאן אלקט ואלפאר, לונדון 1996.

7 ראו לעיל, הערה 1.  
8 בערבית "אבלק" הוא מנומר, ומכאן, כנראה, שם חתולנו "בליק", כעין שם ההקטנה של חכונתו זו, אך לקורא העברי בהרנו ב"בלק" המקראי, שכבר נשתרבב, כידוע, לספרות העברית כשם בעל־חיים. אין זה אלא רמז לכמה שמות ועניינים נוספים שעוצבו כדי לסבר את האוזן העברית.